

ÖRKÉNY ISTVÁN ÉS MÉSZÖLY MIKLÓS RÖVIDPRÓZAI FORMÁINAK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA

NAGY KANÁSZ VIOLA

1. A címek és a zárómondatok – Örkény poétikája

A magyar irodalomban Örkény István nevéhez köthetők leginkább a rövidprózai formák (minimalista redukciós formák), hisz a novellaformát a végéig redukálva egy új, egyedi/egyéni műfajt hozott létre: az egyperces novella műfaját. Másféle, ám szintén rövidprózai formát alkotott Mészöly Miklós, a Negyvenhat videoclip címen egybefogott novellák is a minimalista alkotások közé tartoznak.

A rövidprózai formák műfaji jellegzetessége a rövideg, a tömörség, s így a körülírásokra, gondolatok kifejtésére nem marad tér. Ezekben a novellákban tehát egyfelől a címek, másfelől pedig a zárómondatok kerülnek kiemelt fontosságú helyzetbe. A címek és zárómondatok nagyobb funkciót kapnak Örkény István rövidprózájában, mint Mészölyében. Örkény Egyperces novelláinak első darabja a Használati utasítás című novella. Ez valóban egy használati útmutató, mégpedig magának az Egyperces novellák olvasásának módját, idejét, helyét határozza meg. Ebben a szövegben is kiemelt szerepet kap a cím. Örkény az egyperceseket tömör, rövid, mindenben redukált, ám teljes értékű irodalmi alkotásoknak tartja, melyeknek szerves részei a címek. Mint minden apró részletnek, a címnek és befogadásának is tökéletesen kell működni ahhoz, hogy az hatni tudjon. Több esetben is előfordul, hogy a cím adja meg a novella valódi jelentését, vagy az helyezi bele egy olyan kontextusba, melyben egész másképp funkcionál, mint ahogyan azt a megfelelő cím nélkül tenné. Sokszor a novella elolvasása után vissza kell pillantani a címre, hisz oly mértékben módosítja/elmozdítja a jelentést, hogy megdöbbenést, meglepetést okoz ezzel az olvasónak. Jó példák erre a ballada műfajjelöléssel kezdődő novellák címei. Önmagukban talán nem azt a hatást keltenék, mint amikor egybeolvaszuk a címmel, amelyben a ballada szó is szerepel, hisz így azonnal tragikusabb atmoszféra létesül. Van olyan cím is, melynek funkciója nem ilyen jelentős, nem hordoz különlegesebb információt az adott novellával kapcsolatban. Például az egyik novellának a következő a története: egy negyvennyolc éves zöld-ségvásárló lekési a villamost, s unalmában leszakítja ujját, majd zsebkendőbe csavarva zsebre teszi, s tovább várja a villamost. A novella címe November, amelyre csupán a kezdő mondatföredék, a ködös volt a reggel utal. Más esetben a novella címe a szüzsé, pl. Sokszor bonyolultabb dolgokban is jól megértjük egymást, de előfordul, hogy egészen egyszerű

kérdésekben nem – ez a novella címe, melyben egy gumimatrac-vásárlás alkalmával az eladó és a vevő közt kommunikációzavar lép fel, egymás mellett elbeszélnek, anélkül, hogy felfognák, mit is mondott a másikuk.

A mindent elmondó címre jó példa még a Sóhajnak beillő szózat egy ismeretlen rendeltetésű vasdarabhoz, mely a történelem viharain keresztül szép csöndben meglapult egy limlommal tele ládikóban, mert se nagyapámnak, se apámnak, se nekem nem volt merszünk szemétre dobni, és az utánam jövőnek se lesz című novella, melyben maga a novella két szóból álló mondat: Túlélsz, pöcök.

A Főcímek című novella értelmezése valószínűleg első olvasásra zavaros lenne, ha nem ez lenne a címe, ugyanis elválasztás nélkül állnak felsorakoztatva pl. egy újság főcímei, s maga a szöveg valós jelentést nem hordoz, csupán funkciót, ezt pedig a címe adja meg.

Az *In memoriam Dr. K. H. G.* a címmel jelzi, hogy a novella kezdetén még élő szereplő meg fog halni, s ennek tudatában olvassuk végig a novellát, s ez kihat a befogadásra is, más elvárásokkal kezdjük a szöveget olvasni.

Örkény István zárómondatainak hatása – a rövidpróza alapvető kelléke: a csattanó/hatásos befejezés – önmagában kevésbé vizsgálható, mert az örkényi novella egészében véve hatásos, így a zárómondat már csak tetézi ezt a folytonosan sugárzó intenzitást, s nem kirobbanóan válik el tőle, csupán lezárja a novellát. Jellemzőbb Örkényre az, hogy a döbbenet nem a zárómondatban, hanem valahol a mű folyamán jelenik meg, hogy a végére kiteljesedhessék.

Mészöly Miklós videoclipjeiben a cím és a zárómondat sem kap ilyen jelentős szerepet, a mézőlyi rövidpróza esetében erősebb a kezdőmondat hangsúlyossága. Mészöly címei olykor nevek (Zsuzsi néni, Helén és Irma), földrajzi helyek (Erdély 1952), a novellák színterei (Ingyenkonyha, Színház), esetleg évszámok (1942), fogalmak (Determinizmus, Vakablak). Afféle funkciójuk, mint az örkényi címeknek, szinte nincs is. A novellák nagyrészt képek, látványok, sok az arcél, a portré közöttük. Mindezeknek megnevezései a címek, de ellentétben az egypercesekkel, ezek nem törik meg a jelentést, nem vezetnek félre, nem teszi át egy esetlegesen más dimenzióba a szöveget.

A kezdőmondatok kerülnek Mészölynél előtérbe, ezek fontosabbak a címeknél. Legtöbb videoclipjében a kezdőmondat ige nélküli helyzetábrázoló mondat, a szituáció tárgyias leírása. Egy nominális közlés, amelyből hol lineárisan (egyszólamú a cselekmény), hol pedig hálózatszerűen (a kezdőmondatból több szálú történet indul ki) bontakozik ki a látvány. A következő néhány példa Mészöly novellakezdeéseiből való:

Normandiából haza autóval. (Mai holnapi legeda)

Nyár. (Gyermek születik)

Öreg pad kiszáradt fa alatt. (Az utolsó Beckett-bemutató)

Fogatlan, öreg rendőrfelügyelő. (Jus Noctis)

Ezek a novellakezdő mondatok azt igazolják, hogy az életek, sorsok folyamából csak egy-egy pillanatnyi filmkockát ragadnak ki a szövegek, egy momentumot, életének egyetlen apró rezdülését mutatják be. Csak egy kivágott filmkocka kerül felvillantásra.

2. Narráció/narrátor

A minimalista szövegek narrátora (ha van) szemlélődő, regisztráló nézőpontú. Valójában kevés esetben van módja a narrátornak megjelenni, hisz csupán pár soros rövidprózában az egyén környezetét nincs mód bemutatni, nincs elmesélő, a háttér homályban marad. A szövegekben állandó az olvasói aktivitás, vagy egy momentum emelkedik ki hangsúlyosan, s ide nem fér bele a narrátor. Amennyiben mégis megjelenik, a zsugorított világon belül sem mindig tud mindent. Nem interpretál, nem értelmez, nem értékeli, a szerepe kimerül a megfigyelői szerepkörben.

A narráció és a narrátor kérdéskörét tekintve Örkény István és Mészöly Miklós prózája merőben eltér. Elsősorban – a narráció kérdésénél maradva – míg Mészöly prózája inkább láttató, Örkény egypercesei nyelvileg, jelentésbelileg funkcionálnak, formái pedig főként dialogikusak (amennyiben pedig leír valamit, az szinte sosem csupán külső jellemzés). Örkény prózájából legtöbb esetben hiányzik a narrátor nézőpontja. A dialogikus szövegekben nincs rá szükség (tömörségükből, metszési eljárásaikból kifolyólag), az egyéb formákban, mint pl. a reklámszöveg pedig nincs funkciója. Örkény prózájában, ha van is valaki, aki megszólal, legtöbbször személytelen, ritkábban egyes szám első személyű reflexív nézőpontú: Hallgattak. A föltámadott lenézett a gödörbe, mely fölött nem zárult össze a föld. Várt még egy kicsit, de látva, hogy mindenki kifogyott a szóból, elköszönt a körülállóktól. A példából is kitűnik, miszerint a narrátornak főként csak összekötő szerep jut. A narráció megtalálja azokat a módozatokat, amelyeken a különböző nézőpontokat közvetíteni tudja (például, hogy az új tarhonya forgalomba hozásának híre miként hat a horgászokra, s miként a halakra). Mészölynél azonban fontosabb szerepet játszik az elbeszélő, már csak abból kifolyólag is, hogy prózájában sokkal több a kép, s ezeket a képeket konstruáló részeket valakinek közvetítenie kell. Mészöly narrátora kívülállóként közelíti meg az eseményeket, a távoli látószög jelenik meg. Fegyelmezett tanúként tudósít, a környezetet pedig pedáns részletességgel írja le (még ezekben az apró prózaformákban is aprólékos mikroelemzések találhatók).

A monológ című novellában találkozhatunk a mindentudó narrátorral, aki a főszereplő gondolatait is közvetíti. Végül a narrátor egyéni gondolatát, véleményét is beleszövi a szövegbe. S bizony nem lett miniszter, miképp ma sem lenne kormányfőtanácsos – pedig abból is már félszáznál több van, lassúdad (Monológ).

Egyes szám első személyű elbeszélő csak elvétve akad, s ez talán éppen e próza jellegzetessége. Az idegenségből, a külső nézőpont használatából ered az a megközelítés, amely a filmek kamerájára emlékeztet.

3. Humor/groteszk/váratlan

Az örkényi próza sokkal erőteljesebben épít a humorra, mint a mészőlyi. Örkény Egyperceseseinek működtető struktúrája maga a humor, az irónia, a groteszk. A groteszket a fejjel lefelé álló világ képével magyarázza. Egyik egypercesben írja, hogy amennyiben a koporsót felfelé vonnák, a földdarabokkal sokkal nehezebb lenne a koporsót eltalálni. A göröngy sem lehet porhanyós, hisz szétesik. Ha sikeres, megtapsolják, s ebben a szertartásban már nincs képmutatás. Így működik Örkény iróniája.

Örkény István mestere annak, hogy az önmagában nem komikus beszédhelyzetet komikussá tegye. Ez az egyik formája Örkény István humorának, a másik pedig, amikor rendkívüli, különös szituációk a mindennapi világba helyeződnek, s ez vagy döbbenetet, vagy mosolygást csal elő.¹ Örkény hagyatkozik a vicc, az anekdota sajátosságaira is, sőt vicceket is beemel a novellái közé.

Az abszurd helyzetek iránti érzékenysége is megmutatkozik, amikor a leghétköznapibb szituációt olyképpen teszi abszurdá, hogy az olvasó megdöbben a poén kézenfekvő mivoltán. Kossuth-díjam és a kutya című egypercesében például az a mindennapi helyzet áll elő, hogy egy ember számára fontos háziállat napi gondozását nem tudja véghezvinni egyéb teendői miatt. Ám az ember számára kiegyenlítődik egy Kossuth-díj és a kutya vizeletproblémájának fajsúlya, s ez abszurdá teszi a szituációt. Az állatorvos válasza – aki legtermészetesebbnek veszi ezt a dolgot – teszi még abszurdabbá a helyzetet. Az olvasó elbizonytalanodik, hogy ő-e az, aki nem elég megértő, vagy pedig tényleg fejtetőre áll a világ?!

Örkény humora nem ismer határokat. Az életben számára semmi sem szent, mindennel lehet tréfálkozni – így gondolja. A gyászjelentésben rövidítésket használ, nyomatékosítva ezzel egyrészt a különös halálfelfogást, másrészt az efféle levelek sablonszerű mivoltát, s ezzel egyben lefokozza a halál fogalmát is. Olyan abszurd helyzeteket teremt, melyben pl. Magyarország felszabadításáról írott biztató és támogatásra váró levelet Sztálinnak írnak, és küldik el. Az egész ötlet, a tartalom, a forma teljes egészében a humornak, az iróniának, a groteszknak van alárendelve.

Elgondolkodtatóbb, filozofikusabb novellákat is írt. Ilyen például a Nincs semmi újság, melyben a feltámadott nő számára az embereknek nincs semmi mondanivalójuk, hisz nem történt semmi, amióta meghalt. A kommunikáció csődjét és az érdektelenséget jeleníti meg ez a novella, morbid történetbe burkolva. A kommunikáció ellehetetlenedése, valamint az, hogy az emberek egymás mellett elbeszélnek, többször is alapproblematikája Örkénynek, hisz

ezt látja jellemzőnek a világra: nincs mondanivaló, s nincs érdeklődés sem. Egyik egypercesben egy Petőfi-rajongót maga Petőfi hívja fel telefonon, de annak nem jut eszébe semmi, amit kérdezhetne tőle. Ez is egy tipikus örkényi szituáció.

A humor nyelvi oldalát is kihasználja Örkény. Sok szó- és nyelvjáték található a novellákban. Szívesen játszik a nevekkkel (melyeket egyébként üresnek tart), de arra is találunk példát, hogy közhelyeket egymás mellé sorakoztatva alakít ki egy kis történetet.

Két test egy lélek
Nem tudok nélküled élni
Ha távol vagy, veled időznek gondolataim
Pedig ki hitte volna
Mi rejtőzik az idő méhében
nem lehet azt kiszámítani
mert csak a vak szerencse műve... (Csupa közhely)

A humor és a groteszk egyik mozgatórugója Örkénynél a váratlan. A novellákban egy váratlan esemény történik, felbukkan egy oda nem illő szó/mondat, s az egész világ a feje tetejére áll, s attól kezdve a világot végig tótágast látjuk.

A váratlan sokszor képtelenség, illetve azzá teszi a további eseményesort, így például az Optikai csalódás című novellában. Kiderül egy elhunytól, hogy ő tulajdonképpen egy pirosbabos ágyhuzat mintája, akit anyja véletlenül gyermekének nézett, s felnevelt. Egyes történetek – mint például ez is – szatírává alakul át.²

Mészöly Miklós prózájának ez a rétege nem annyira hangsúlyos. Említettem, hogy Örkény prózájának is megvannak a bölcséleti rétegei, ám Mészöly komorabb, elkeseredettebb humorral él. Szereplői nem tudnak tisztán nevetni/nevettetni, a mélyben ott lakozik a sajnálat. Elesettnek érezzük a szereplőket. A Mai című novellában a csángó tanár ezt mondja: Az a civilizáció, ha van enni elég. Mészöly humorát nemcsak a sajnálatra méltó szereplők gyengítik, hanem erős a szöveg politikai színezete is. A mészölyi ironia nem olyan felszabadult, mint az örkényi. Mindkettőn érződik ellenben a bíráló hajlam, csak Örkény ezt fel tudja úgy dolgozni, hogy kineveti, ám Mészölynél ez rejtőzködő reflexióként van jelen, ő meg is szenved azokat a szempontokat, amelyeket megfogalmaz.

4. Képiség és textualitás

Mészöly és Örkény prózája képiség és szövegszerűség tekintetében is mérőben különbözik. Míg Mészöly prózája (címe is mutatja – videoclip) erősebben hagyatkozik a képiségre, addig Örkény a szövegszerűség medialitását használja ki.

Mészöly forgatókönyvszerű prózái, részletező, árnyaló leírásainak vizualitása igen erős. Látványosan ábrázol, mégpedig úgy, hogy új képet (videoclipet) alakít ki róluk. Sokszor az igéket is elhagyja, annak érdekében, hogy a cselekvés, a tevékenység ne zavarja meg annak a lényegét, melyre a fókuszpontot kívánta helyezni. Látványai töredékesek, szaggatottak, mintha a kamera mozgását utánoznák, ezzel a fantáziának is helyenként szabad teret biztosítva.

Örkény nem a képiség erejével kíván hatni, nála a nyelvi technikák, a szöveg szerkezeti és formai módozatai működnek. Az írás lényege Örkénynél a drámaiság, a konfliktushelyzet. Ez nem feltétlenül cselekedetekben nyilvánul meg, hanem motívumok összeférhetőségében/összeférhetetlenségében, képtelenségek és valóságosságok egymásnak feszülésében. Örkény novelláiban erős a szimbolizáció, azaz egy momentum egész sor történés helyett áll. Nincsenek leírások, ábrázolások, a novellákban minden mondat az abszolút, a végső redukáltsághoz közelít. Csupaszítással, tömörítéssel Örkény eljutott a forma (a novella) végéig, addig a peremig, amely után már talán nem is lehet teljes egész alkotásokról beszélni. Szövegszerűleg a minimalizmus mint irányzat már a végsőig redukálta a prózaformát. Az egypercesek a novella műfajának a peremén helyezkednek el, akár terjedelmi, akár formai, akár a műfaji jellemzők tekintetében. A következő idézetek is erről tanúskodnak: Sziklás, gyér fűvű, monoton táj, majd váratlanul felbukkanó zöld szigetek, eszelősen merész rajzolatú, buja szigetek. A képzeletnek semmi nem áll útjában itt: a színpad, ahol bármilyen valóság lejátszódhat, akár Jézusé, akár Don Quijotéé (Mészöly Miklós: Spanyol notesz).

Egy kis rezedaszál kiment az illemhelyre, és helyet foglalt az ülőkén. Ekkor valami szöveget ütött a fejébe. Hiszen ő növény, nincs se bélcsatornája, se széklete. Akkor meg mit keres itt? No, ez legalább tisztázódott! A kis rezedafölkelt és dolgavégezetlen visszament a vendégek közé (Örkény István: Hiába sikerül egy vitás kérdést tisztázni, máris ott a következő talány).

5. Nem irodalmi műfajok

A nem irodalmi műfajok beemelése az irodalomba Örkény esetében a humort hivatott erősíteni. A dokumentum-paródiák szerepeltetésével érdekes műfaji egyveleget hoz létre. Thomka Beáta írja: A nem irodalmi, irodalom ellenes szövegmodellek tárháza empirikus alapot biztosít,

üres kereteket kínál fel Örkény prózai elbeszéléseinek. E nyelvi réteg Bahtyin szerint a regény bonyolult szövedékébe is beépül. [...] Nincs szélesebb szövegösszefüggés, amely hatással lenne jelentésük alakulására, közlendőjük pedig tudatosan van leépítve, jelentéstanilag üres. Hogy mégis jelképpé válnak, azzal magyarázható, hogy ráirányítják a figyelmet a közösségi nyelvi érintkezés és szót értés rendellenességeire, gépiességére és közvetítésre való alkalmatlanságára.³

A nem irodalmi műfajok közül előfordul a gyászjelentés (Gyászjelentések), a példázat (4 tézis), a nyilatkozat (Nyilatkozat), a használati útmutató (Használati utasítás), a dedikáció (Egy magyar író dedikációi), az újsághír (Hír), a vicc (Folklór), a felirat (Változatok), a recept (Fasírt), a kivégzési szabályzat, a reklámszöveg.

E műfajok közül némelyek nem is maradnak érintetlenül, a hírből például ellenhír lesz, hisz olyan eseményeket ír le, amelyek valójában sosem kerülnének be a hírekbe, mert nem fontosak. Meglepődik viszont az olvasó, hogy mennyire borzalomváró a társadalom, amelyben él, hisz a hírek kezdetéből automatikusan és természetesen szörnyűségeket vár. A Hírek és álhírek című novella ki is mondja ezt, miszerint nem fontos már a hír tartalma, csupán a híretség kielégülését szolgáló rítusnak kell megtörténnie.

Ezekből a jelenségekből Örkény segítségével *teljes értékű* irodalmi alkotások lesznek. A dedikációk egyszavas ajánlások, de egymásutániségükben kiolvasható egy-egy történetfragmentum. Vegyük példának a Leltár című alkotást is, melyben a végletekig lecsupaszított, felsorolásszerű lista köré alakul ki a történet (az író és az olvasó segítségével).

A villamosjegyen található szöveg beemelése az irodalomba némi módosítással történik, ám mégis villamosjegy-novella lett belőle. Ezeknek az irodalmi alkotásoknak az anyaga a metaforikusság segítségével válhat irodalomná. Filozofikus magva van Örkény Egyperces novelláinak, melyeknek a minimalizált, redukált forma és tartalma miatt megerősítésre volt szüksége, s ezért is nyúlt Örkény olyan formákhoz, melyek egyébként nem azt jelentik, amivé ő tette azokat.

Összevetés

Örkény István és Mészöly Miklós fent elemzett novellái a minimalista próza jellegzetes alkotásai. Jellegzetes, ám mégis igencsak egyénitettek. Ez már abból is kitűnik, hogy a két író alkotásai is merőben különböznek egymástól. Mészöly novelláinak erőteljesebb a képi hatása, míg Örkény a nyelvi hatást, a verbalitást működteti. Mészölyre sokkal keserűbb humor jellemző, mint Örkényre. Nem csupán különbségek lelhetők fel e két író szövegeiben. Elmondható ugyanis, hogy mindketten formai bravúrként teljesítik a minimalista pró-

za követelményeit, a tömör, villanásnyi prózák valóban teljes értékű alkotások (mint ahogy ezt Örkény is mondta), azaz többek is annál. Peremén vannak ezek a novellák az irodalomnak úgy is, mint még nem irodalom, ám úgy is, mint már nem irodalom. Örkény István és Mészöly Miklós hasonlóan éli meg a külvilág keltette hatásokat: bírálják, ironizálnak, lényegénél ragadnak meg témákat, s azt csupaszon megírják.

Örkény és Mészöly prózájának alapvetően más az irányvonala, s ennek talán egyik legfontosabb oka lehet, hogy míg az örkényi szöveg görbe tükröt tart a világ elé, Mészöly szövege feldolgozza a világot, kandi kamerával rálát a világra, új képet konstruál. Itt érvényesül a két szerző szövegei közötti különbség, itt található novelláik érintkezésének, de elválásuknak is a csomópontja.

JEGYZETEK

¹ Legeza Ilona könyvismertetője. Örkény István: Egyperces novellák. www.cgi.t-online.hu/ilegeza/sendpage.cgi?rec=lil627

² Thomka Beáta: 1986. *A pillanat formái*. Újvidék: Forum Könyvkiadó. 167–168.

IRODALOMJEGYZÉK

Abádi Nagy Zoltán 1994. *Az amerikai minimalizmus*. Budapest: Argumentum Kiadó. *Helikon* 2003. 1–2. (A minimalizmus)

Legeza Ilona: Örkény István. *Egyperces novellák*. www.cgi.t-online.hu/ilegeza/sendpage.cgi?rec=lil627 2008. 09. 10.

Thomka Beáta 1995. *Mészöly Miklós*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

Thomka Beáta 1986. *A pillanat formái*. Újvidék: Forum Kiadó.

KIADÁSOK

Mészöly Miklós 1991. *Ballada az úrfiról és a mosónő lányáról*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Örkény István 1984. *Egyperces novellák*. Bratislava: Madách Könyvkiadó.

Komparativna analiza kratkih proznih formi Erkenja i Mikloša Meselja

VIOLA NAD KANAS

U mađarskoj literaturi Ištvan Erkenj i Mikloš Meselj stvaraju nove oblike kratkih proznih formi, individualne književne vrste: Erkenj je dno minutne novele, a Meselj video-klipove.

Usled kratkoće forme, naslovi i završeci imaju dominantnu ulogu, u noveli od nekoliko rečenica mnogo lakše se modifikuje značenje, nego u dužoj (standardnoj) noveli. Razlika u prozi Erkenja i Meselja se nalazi u pojavljivanju naratora, upotrebljavanju humora, i u jačini korišćenja vizuelnih elemenata.

Erkenj često koristi književne vrste koje nisu literarnog karaktera, time ojačava humor, utiče na iznenađenje čitaoca.

*Comparative analysis of István Örkény's
and Miklós Mészöly's short proze*

VIOLA NAGY KANÁSZ

István Örkény and Miklós Mészöly create in Hungarian literature new forms of short proze of an individual literary type: Örkény writes one-minute short stories, and Mészöly makes video spots.

Due to the shortness of the genre, titles and endings have a dominant role – in a short story of only a few sentences meaning modifies much more easily than in a longer (standard) short story. The difference between Örkény's and Mészöly's proze is in the appearance of a narrator, the way humor is used and in the intensity of using visual elements.

Örkény often uses literary forms that are not of literary character and thus intensifies humor and surprises the reader.